

Tsjechische sociologie en marxisme-leninisme*

V. Bína**

Abstract

The development of Czech sociology was forcibly interrupted by the communist coup d'état of 1948. During the 'fifties, the study of sociology – according to the official view a 'petty bourgeois pseudoscience' – was prohibited in Czechoslovakia. In its place, the Marxist-Leninist doctrine of historical materialism was proclaimed to be the only true social science.

Due to a more liberal cultural policy of the 'sixties, the pursuit of sociological studies became again possible. The majority of Czech sociologists appeared to be highly critical of the historical materialism, albeit in covert terms. Moreover, the sociological research of this period proved the untenability of the doctrine as far as the Czechoslovak society was concerned.

As a consequence of the Soviet invasion of Czechoslovakia in 1968, this 'emancipation process' was put to an early end. By 1970, the 'ideological purity' of Czech sociology was already reestablished. The persecution of critical sociologists formed an important part of this restoration of the Marxist-Leninist sociology.

* Mevrouw drs. G. Goudswaard-de Noord, secretaresse van de Nederlandse Sociologische en Antropologische Vereniging, zorgde voor een regelmatige toezending van *Sociologický Časopis* aan prof. Gadourek. Zonder haar bereidwillige medewerking had deze studie niet ondernomen kunnen worden. Prof. dr. I. Gadourek en drs. J.H.J. Vermeulen (Rijksuniversiteit Groningen) ben ik veel dank verschuldigd voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

** V. Bína studeerde aan de Karel Universiteit in Praag (1964-1968) en algemene sociologie aan de Katholieke Hogeschool in Tilburg (1969-1973). In 1981 promoveerde hij aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Sinds 1976 is hij verbonden aan de Rijksuniversiteit in Groningen en gedetacheerd bij het Sociaal Hoger Onderwijs in Leeuwarden.

Inleiding

Zowel in Nederland als in de overige westerse landen wordt slechts weinig aandacht besteed aan sociologiebeoefening in Tsjechoslowakije. Deze onbekendheid is voor een belangrijk deel te wijten aan het bestaan van een taalbarrière. Slechts weinigen zijn de Tsjechische taal machtig. Bovendien kunnen we ons afvragen of een studie van de Tsjechische sociologie de moeite van het ondernemen waard is.¹ Onderscheiden Tsjechische sociologen zich zodanig van hun collega's in andere communistische landen dat men niet zou kunnen volstaan met het bestuderen van een andere 'Oosteuropese' sociologie die qua taal gemakkelijker toegankelijk is?²

De hedendaagse Tsjechische sociologie heeft, naar ik meen, inderdaad weinig bijzonders te bieden. Slechts wanneer men belangstelling heeft voor bepaalde plaatselijke of regionale problemen kan men, met enig nut, Tsjechische publikaties raadplegen. Dit oordeel verandert echter als we de ontwikkelingen binnen de Tsjechische sociologie in ogenschouw nemen. Met name de periode na de tweede wereldoorlog biedt een boeiend onderzoeks-terrein. Dit geldt in het bijzonder voor de verhouding tussen de sociologie en de officiële communistische ideologie: het marxisme-leninisme. Met deze relatie zal ik me in het onderstaande uitgebreid bezig houden. Ik zal vooral aandacht besteden aan dat deel van de Tsjechische sociologie dat men hier ten lande 'algemene sociologie' pleegt te noemen. Deze beperking brengt een zekere vertekening met zich mee. Sommige sociologische disciplines, zoals statistische methoden en bedrijfssociologie, zijn namelijk minder afhankelijk van de heersende ideologie. Het eerste vak wordt algemeen als ideologisch irrelevant beschouwd; van het tweede verwacht men van officiële zijde dat het zou kunnen bijdragen tot een produktiviteitsverhoging van de Tsjechoslowaakse industrie.

Vooraf de tijd na 1964 zal in dit artikel aan de orde komen. Dit jaartal is niet toevallig gekozen. Eerst in 1964 werd de beoefening van sociologie door de machthebbers toegestaan. Sociologisch onderwijs, dat vijftien jaar verboden was geweest, werd hervat en de Tsjechoslowaakse Sociologische Vereniging heropgericht. Deze vereniging begon met het uitgeven van het 'Sociologisch Tijdschrift' (*Sociologický Časopis*) waarvan ik in het vervolg veelvuldig gebruik zal maken. De veranderende relatie tussen marxisme-leninisme en sociologie kan in dit tijdschrift namelijk het beste worden aangetoond. In een polemiek met de officiële ideologie, die grotendeels in bedekte termen werd gevoerd en van 1965 tot 1970 duurde, werd herhaaldelijk verwezen naar opvattingen en theorieën die ontwikkeld waren door Tsjechische sociologen vóór de communistische machtsovername in februari 1948.

Daarom dienen we enige aandacht te schenken aan de geschiedenis van de Tsjechische sociologie.

Een korte historische schets

Als grondlegger van de Tsjechische sociologie wordt algemeen Tomáš G. Masaryk (1850-1937) beschouwd. Kenmerkend voor het denken van deze veelzijdige persoonlijkheid – hij is onder meer wijsgeer, politicus, verzetsleider, en staatsman geweest – was zijn betrokkenheid bij nationale, ethische en maatschappelijke vraagstukken.³ Belangstelling voor sociale vraagstukken en sociologie manifesteert zich al vroeg in zijn denken; zijn 'Habilitationsschrift' is aan het zelfmoordprobleem gewijd.⁴ Van Masaryks overige werken noem ik hier slechts zijn monumentale studie van het Russische politieke en sociale denken⁵ en zijn omvangrijke kritiek van het marxisme.⁶

Voorals deze kritiek is, in tal van opzichten, verrassend actueel gebleven. Zo heeft Masaryk het historicisme van Marx en Engels uitvoerig gekritiseerd. Hij heeft ook erop gewezen dat de marxistische kritiek op andere denkers en stromingen dogmatische trekken vertoont. (Op dit punt kom ik later nog terug.) Het voornaamste gebrek van de marxistische leer is echter, volgens Masaryk, gelegen in haar extreme objectivisme en ethisch relativisme. Hij constateert een tegenstelling in het denken van Marx. Enerzijds beweert deze dat alle moraal aan klasse gebonden is. Anderzijds laat hij zich bij de formulering van de voornaamste begrippen, zoals 'uitbuiting' of 'meerwaarde' door een algemene ethische norm – de rechtvaardigheid – leiden.⁷

Masaryk was een gematigde positivist, die zijn wetenschapsopvatting 'kritisch realisme' noemde. De samenleving is een werkelijkheid sui generis en kan derhalve niet tot een lager niveau worden herleid. Dit betekent echter niet dat het individu uit het gezichtsveld verdwijnt. Sociale verschijnselen moeten juist worden verklaard uit interactie tussen individuen en hun sociale omgeving.

De stichting van de democratische Tsjechoslowaakse staat in 1918 (met Masaryk als eerste president) schiep een gunstig intellectueel klimaat waarvan ook de sociologie profiteerde.⁸ De meeste universiteiten en hogescholen voerden leerstoelen voor sociologie in.⁹ Bij de verdere ontwikkeling van de discipline vervulden vooral de universiteiten van Brno en Praag de hoofdrol.

In Brno was I. Arnošt Bláha (1879-1960) de toonaangevende persoonlijkheid. Zijn wetenschappelijk werk getuigt van een veelzijdige belangstelling. Zo schreef hij onder andere over de sociologie van de stad, intellectuelen,

vrouwenemancipatie en Tsjechische politiek. Als Masaryks leerling is Bláha van diens kritisch realisme uitgegaan; later heeft hij dit echter omgebouwd tot een eigen functionalistisch stelsel. De beste kenner van zijn werk – mevrouw J. Obrdliková – noemt zijn systeem ‘federatief functionalisme’. Bláha gaat namelijk ervan uit dat maatschappelijke instituties dienen voor het vervullen van individuele en – vooral – collectieve behoeften. Hij onderscheidt tal van behoeften en bijbehorende instituties. Zo ziet hij de behoefte aan ‘fysieke procreatie’ vervuld door het gezin, terwijl de behoefte aan ‘geestelijke procreatie’ vervuld wordt door allerlei culturele instituties, het onderwijs en dergelijke. Hoewel de aard en de vorm van de instituties afhankelijk is van de maatschappelijke orde, behoren de functies die deze instituties vervullen van gelijk belang te zijn. Vandaar ook dat hij de samenleving niet ziet als een hiërarchisch stelsel, doch als een federatie van verschillende functies.¹⁰ Men zou de samenleving kunnen vergelijken met een organisme, waarin alle organen en hun werking onmisbaar zijn. Vanuit deze opvattingen benaderde Bláha maatschappelijke en politieke vraagstukken. Met name het verschijnsel dat hij ‘functionele hypertrofie’ noemde, baarde hem zorgen. Hiermee doelde hij op een situatie waarin een of enkele functies steeds meer de samenleving gaan beheersen en andere verdringen. Zulk een gevaar achtte hij o.a. bij de toenmalige politieke partijen in grote mate aanwezig. Ook andere leden van de ‘school’ van Brno, zoals Emanuel Chalupný en J.L. Fischer waren sterk betrokken bij maatschappelijke ontwikkelingen tijdens het interbellum. Dit engagement maakte een onlosmakelijk deel uit hun wetenschappelijk werk.

Op dit punt onderscheidde deze school zich van een groep sociologen die zich rondom het tijdschrift ‘Sociale Problemen’ (*Sociální Problémy*) geschaard had. (Bláha c.s. publiceerden vooral in ‘Sociologische Revue’ (*Sociologická Revue*)). De bekendste vertegenwoordiger van deze Praagse sociologen was Josef Král (1882-1978).¹¹ Het streven naar een ‘waardevrije’ sociologie is voor deze groep kenmerkend; de maatschappelijke werkelijkheid dient te worden bestudeerd op ‘een volstrekt objectieve en wetenschappelijke manier, zonder partijdigheid en vooroordeel’.¹² Wetenschap en politiek moesten strikt worden gescheiden. In tegenstelling tot hun collega’s uit Brno waren de Praagse sociologen minder theoretisch en systematisch ingesteld. Niet het ontwerpen van goed uitziende allesomvattende systemen (ook Chalupný en Fischer bouwden een eigen stelsel) maar het formuleren van falsificeerbare hypothesen stond er centraal. Daarom zou men deze groep als ‘neopositivistisch’ in de popperiaanse betekenis van het woord kunnen omschrijven.

Behalve theorievorming kwam tussen de beide oorlogen ook het onder-

zoek op gang. In Praag werd o.a. onderzoek gedaan naar bureaucratisering, verstedelijking, veranderingen in het gezin en politieke participatie; in Brno naar sociale stratificatie, platteland en beroepsprestige. Daarnaast verrichtten verschillende buiten-universitaire instituten toegepast onderzoek.

Na de onderbreking in de tweede wereldoorlog – de nazistische bezetter had de Tsjechische universiteiten gesloten – werd in 1945 de draad weer opgepakt. Aanvankelijk onderging de Tsjechische sociologie nog enige uitbreiding. Zo werd een begin gemaakt met het onderzoek van de publieke opinie.

Na de bevrijding ondervond de sociologiebeoefening echter een groeiende tegenstand van de communistische partij en haar handlangers. Het historisch materialisme van Sovjetrussische snit werd door hen beschouwd als de enige ware maatschappijwetenschap. Zo omschreef de communistische hoogleraar Arnošt Kolman in 1947 de sociologie als een 'eclectische, volgens het recept van de reactionair Pitirim Sorokin bereide woordenbrij waarmee sommige zogenaamde sociologen het hooggeëerde publiek en onze academische jeugd voederen'.¹³ Binnen twee jaren na de machtsovername in 1948 was het sociologisch onderwijs en onderzoek overal in het land verboden en door het marxisme-leninisme vervangen.

In de jaren vijftig geldt de sociologie als een 'burgerlijke schijnwetenschap'. (De Tsjechische term 'buržoazní pavěda, die overigens ook op andere disciplines zoals genetica of cybernetica werd toegepast, klinkt nog veel ongunstiger.) Hoogleraren en hun medewerkers zijn ontslagen, met vervroegd pensioen gestuurd of naar het buitenland gevlucht. Het invoeren van nieuwe vakliteratuur is verboden; de reeds verschenen sociologische publicaties, behoudens enkele slechts voor de hoogste functionarissen toegankelijke exemplaren, zijn uit bibliotheken verwijderd en vernietigd.¹⁴

Deze onverzoenlijke politiek moet worden gezien in het licht van de wetenschappelijke pretenties van de heersende ideologie. De pleitbezorgers van het marxisme-leninisme, dat door hen ook vaak 'wetenschappelijk communisme' wordt genoemd, bedienen zich daarom graag van vergelijkingen met natuurwetenschappen of wiskunde. De 'wetten' van deze leer zouden diezelfde universele geldigheid bezitten. De machtigste man op het gebied van cultuur- en wetenschapspolitiek in de jaren vijftig – Ladislav Štoll – formuleert dit als volgt: 'Marx's critique of political economy, Lenin's discovery of the law of the uneven development of capitalism, Stalin's discoveries of the laws of development in the epoch of socialism, his definition of nationality or his theory of the evolution of the language . . . are just as objectively truthful as, for instance, the mathematical theorem of Pythagoras'.¹⁵ Volgens deze opvattingen is de beoefening van de sociologie niet alleen een 'pseudowetenschappelijke', maar ook een overbodige bezigheid.

De menselijke samenleving is immers volledig gedetermineerd door de 'wet-ten', die door Marx, Engels, Lenin en Stalin zijn 'ontdekt'.

Herleving van de Tsjechische sociologie

Omstreeks 1960 trad een versoepeling op in de officiële politiek ten aanzien van de sociologie. Dit betekende niet dat de hierboven geschetste visie publiekelijk werd afgezworen. Desalniettemin werd het vak, uiteraard als 'marxistische sociologie', vooralsnog op een bescheiden schaal uitgeoefend en geduld. In andere Oosteuropese landen werd de sociologie reeds eerder erkend als een betrekkelijk zelfstandige wetenschap. In Polen – in deze tijd het meest 'liberale' Oosteuropese land – werd het sociologisch onderwijs en onderzoek reeds in 1956 hervat. Enkele jaren later werd de beoefening van de 'marxistische' sociologie ook in de Sovjetunie toegestaan.

Bij deze herwaardering van het vak hebben prestige-overwegingen een belangrijke rol gespeeld; met name de vrees dat de Sovjetunie haar 'leidende rol' op het gebied van de maatschappijwetenschappen aan het verliezen was.

Daarnaast kunnen nog twee andere oorzaken worden genoemd voor de toegenomen verdraagzaamheid ten aanzien van de sociologie. Deze zijn mijns inziens te vinden in de stagnatie van de officiële leer en de binnenlandse situatie in Tsjechoslowakije. De stagnatie van het marxisme-leninisme was grotendeels het gevolg van een, overigens schuchtere en halfslachtige, kritiek op het stalinisme. Weliswaar trachtten de critici het regime zelf buiten schot te houden – het stalinisme wordt in het communistische 'newspeak' nog steeds als 'persoonlijkheidscultus' omschreven – doch het leergezag van de 'coryfee der wetenschappen' en de 'geniaalste marxist-leninist' werd geheel ondergraven. Zijn opvolgers zijn er niet in geslaagd het stalinisme door een andere, uniforme interpretatie van het marxisme-leninisme te vervangen.

De binnenlandse situatie na 1960 werd door P. Tigríd omschreven als een crisis. Deze manifesteerde zich onder meer op staatsrechtelijk terrein (de spanningen tussen de beide volkeren – Tsjechen en Slowaken – namen aanzienlijk toe), economisch terrein (het land stond aan de rand van een economische catastrofe) en, last but not least, op het vlak van 'party and ideology (the accumulation of power, the decline of the party as an ideological and 'leading' force in the country)'.¹⁶ Na 1960 is het partij-apparaat in de verdediging geraakt. De machthebbers waren niet langer in staat om een eigen kunst- of wetenschapsbeleid te voeren, maar konden slechts trachten bepaalde al te zeer afwijkende meningen te onderdrukken.

De sociologische renaissance vond haar voorlopig hoogtepunt in de oprichting van de Tsjechoslowaakse Sociologische Vereniging in 1964. Van de enorme populariteit van deze 'nieuwe' wetenschap getuigt het feit dat de Vereniging een jaar later al meer dan duizend leden telde. In 1965 werd begonnen met de uitgave van het 'Sociologisch Tijdschrift'. Tevens werd in dat jaar sociologisch onderwijs aan universiteiten en hogescholen hervat.¹⁷

Naar een marxistische sociologie?

In een redactionele inleiding bij het eerste nummer van het 'Sociologisch Tijdschrift' wordt de uitbouw van de marxistische sociologie aangemerkt als een van de meest urgente taken. In de loop der jaren zijn daadwerkelijk verschillende pogingen ondernomen een marxistische sociologische theorie te formuleren. Hierbij kunnen we twee perspectieven onderscheiden: een orthodox en een liberaal perspectief.

In de *orthodoxe* zienswijze wordt marxistische sociologie gezien als een verbijzondering van het historisch materialisme. Sociologie is, in wezen, niets anders dan het marxisme-leninisme, toegespitst op de 'wetten van de samenleving'.¹⁸ Het verschil tussen deze visie en de eerder in dit artikel beschreven dogmatische opvattingen is gering. In beide gevallen gaat men uit van de absolute superioriteit van de marxistische maatschappijwetenschap. Deze wetenschap (of ze historisch materialisme of sociologie genoemd wordt, doet minder ter zake) zou als enige in staat zijn dergelijke 'wetten' te ontdekken en zodoende de volle waarheid omtrent het menselijk samenleven te achterhalen.

In het *liberale* perspectief is er een veel minder nauwe band tussen de marxistische sociologie en het historisch materialisme. De relatie tussen beide wordt meestal in wazige, tot niets verplichtende termen omschreven: 'Het verband tussen het historisch materialisme en de marxistische sociologie lijkt een bijzonder geval te zijn van de relatie tussen de filosofie en een empirische wetenschap'.¹⁹ Wellicht het opvallendste kenmerk van deze zienswijze is haar pluralisme. 'Liberale' sociologen weigerden te volstaan met het toepassen van het klassieke marxistische schema waarin de economische 'onderbouw' de 'bovenbouw' bepaalt, maar pleitten voor het uitbreiden van marxistische sociologie met niet-marxistische sociologische theorieën. Zo voelde een deel van deze sociologen zich sterk aangetrokken door het structureel functionalisme. Ze wezen het 'sociologisch monisme' sterk af. Maatschappelijke verschijnselen zijn niet te herleiden tot één oorzaak (d.w.z. de vigerende produktieverhoudingen), bij een verklaring dient men derhalve re-

kening te houden ook met andere niet-economische factoren.

Het zal de lezer duidelijk zijn dat in deze redenering het onderscheid tussen marxistische en niet-marxistische sociologie grotendeels is verdwenen. Een pleidooi voor zo'n sociologie was niet zonder gevaar in een land waarin het marxisme-leninisme als 'de wetenschappelijke wereldbeschouwing' gold. Deze sociologen trachtten dit gevaar te omzeilen door een zeer abstracte wijze van formuleren en een rijkelijk gebruik van uitspraken van Marx, Engels en Lenin.

Een indirecte polemiek

Het leeuwedeel van de artikelen die voor 1970 in het 'Sociologisch Tijdschrift' zijn verschenen, kunnen we als 'liberaal' kenschetsen. Bijdragen geschreven vanuit een orthodox marxistisch standpunt waren ver in de minderheid; slechts minder dan 10 percent van het totaal. (Hierbij zijn inbegrepen vertalingen van Sovjetrussische en andere Oosteuropese schrijvers.) Onder deze 'liberale' sociologen bevonden zich zonder twijfel naast marxistische ook niet-marxistische wetenschapsbeoefenaren. Het is echter onmogelijk, de verhouding tussen marxisten en niet-marxisten nader te preciseren.

Zoals reeds gezegd, is het marxisme-leninisme altijd de officiële staatsideologie gebleven. Een vrije discussie tussen de aanhangers van verschillende wetenschapsopvattingen was hierdoor onmogelijk. Bepaalde opvattingen, bijv. vervat in de uitspraken van marxistische klassieken of in de uitspraken van de politieke machthebbers, konden niet rechtstreeks worden bekritiseerd. Ofschoon het land gedurende de 'Praagse Lente' (april-augustus 1968) een sedert lange tijd ongekende vrijheid van pers en meningsuiting beleefde, was deze periode te kort om een 'herrschaftsfreie Diskussion' in de sociale wetenschappen te doen plaatsvinden. De plaats van een 'methodenstrijd' werd in Tsjechoslowakije ingenomen door een *indirecte polemiek* met het historische materialisme. Dit geldt in het bijzonder voor het deel van deze doctrine dat tijdens het stalinistische tijdperk de vorm van een onaanastbaar dogma had aangenomen. Deze polemiek speelde zich echter niet alleen af op een theoretisch niveau.

Aangezien het historisch materialisme de pretentie had (en nog steeds heeft) de ware afspiegeling te zijn van de maatschappelijke werkelijkheid – deze zou zich immers naar zijn 'wetten' voegen – kan ook het empirisch onderzoek dat in de periode 1965-1969 werd verricht grotendeels worden beschouwd als een al dan niet bewuste polemiek met deze leer. Verschillende onderzoeken leverden resultaten op die met de leer strijdig waren. De

meest uitgebreide confrontatie met de leer vormt een omvangrijk sociologisch onderzoek 'Tsjecho-slowaakse maatschappij' geheten. Aan dit onderzoek zal ik in de volgende paragraaf aandacht besteden.

Als eerste voorbeeld van de indirecte polemiek op theoretisch vlak kunnen we *boekbesprekingen* noemen. Voor 1970 vormden besprekingen van niet-marxistische literatuur 60 percent van alle recensies in het 'Sociologisch Tijdschrift'. Na 1970 daalt dit percentage drastisch, tot gemiddeld 13 percent. De toon van verreweg de meeste recensies was zakelijk en objectief. De recensenten namen duidelijk afstand van de in de jaren vijftig heersende zienswijze waarin alle niet-marxistische literatuur slechts als een apologie van de 'kapitalistische uitbuiting' werd beschouwd en daarom als 'onwetenschappelijk', 'leugenachtig', 'reactionair' of 'schadelijk'. (Na 1970 zal deze zienswijze in haar volle glorie worden hersteld; zie de paragraaf 'Dogmatische kritiek' hieronder.) Deze zakelijke benadering viel zelfs het werk van verklaarde tegenstanders van het communistische regime ten deel. Zo maakte J. Král geen geheim van zijn waardering voor het werk en de persoon van Pitirim A. Sorokin. Weliswaar kon hij zijn pessimistische visie op de moderne Amerikaanse sociologie slechts zeer gedeeltelijk delen, toch noemde hij Sorokin 'een van de meest vooraanstaande sociologen van onze tijd' en roemde diens 'uitzonderlijke eruditie'.²⁰ Dit oordeel steekt schril af bij de officiële veroordeling van Sorokins persoon en werk. Zoals bekend, was deze een prominente opponent van de bolsjewieken. Hij bekleedde in de zogeheten 'Voorlopige Regering' (februari-oktober 1917) de post van de secretaris van premier Kerenski en werd na de Oktoberrevolutie ter dood veroordeeld.

Behalve westerse en inheemse publikaties werden in dit tijdschrift ook boeken besproken die afkomstig waren uit andere communistische landen. Daarbij werden 'liberale' publikaties (veelal van Poolse afkomst) veel gunstiger ontvangen dan 'orthodoxe' boeken. Een specimen van het laatstgenoemde genre vindt men in de Sovjetrussische overzichten van verschillende 'burgerlijke' sociale wetenschappen. In een bespreking van zo'n overzicht – het Russische werk 'Hedendaagse sociale psychologie in het westen' – legt M. Petrussek feilloos de vinger op de tekortkomingen van dit genre. Zijn voornaamste bezwaren zijn de volgende:

- de auteurs hanteren een volstrekt willekeurige indeling. Zo construeren ze in dit werk een 'experimentele school' in de sociale psychologie. Ook de rangschikking van de individuele wetenschapsbeoefenaren in zo'n stroming is willekeurig en getuigd van een gebrekkige kennis van het onderwerp. Elton Mayo wordt de voornaamste 'experimentator' genoemd; personen die voor zo'n klassering veel eerder in aanmerking zouden komen, zoals Bales of Cattell, zijn aan de critici onbekend en worden daarom niet eens genoemd;

- de sociaal-psychologische theorieën worden niet om hun inhoud bekritiseerd, maar omdat ze geen marxistische dogma's bevatten. Zo wordt de frustratie/agressie-theorie van Dollard c.s. 'leugenachtig en onwetenschappelijk' genoemd, aangezien ze geen rekening houdt met 'de politiek van de heersende klassen, antagonistische tegenstellingen tussen de kapitalistische staten' en wat dies meer zij. Daarbij worden vervalsingen niet geschuwd; aan verschillende auteurs worden uitspraken toegedicht die ze nooit hebben gedaan;
- in een aantal gevallen bestaat de gehele kritiek uit een gewone scheldpartij. Zo wordt Margaret Mead in het boek een 'psychoraciste' genoemd. Haar werk wordt omschreven als 'weliswaar niet van een zeker rationeel fundament ontbloot, doch geheel onjuist'.²¹

Ook het werk van bekende *sociologen* uit het *verleden* werd gebruikt voor kritiek op de orthodoxie. Enerzijds kunnen we, zowel in het 'Tijdschrift' als aan de universiteiten, een opleving waarnemen van de belangstelling voor de eigen traditie. Zo werd in 1966 een symposium gewijd aan de 'School van Brno'²² en mochten verschillende werken van I.A. Bláha worden herdrukt.²³ Anderzijds besteedde men ook veel aandacht aan de hoofdfiguren van de wereldsociologie. Het werk van de klassieken van het vak, zoals Durkheim, Weber of Tönnies werd in het Tijdschrift herhaaldelijk besproken.

Op een van deze besprekingen, waarin de wetenschapsopvattingen van Max Weber centraal staan, zal ik hier nader ingaan. De schrijver ervan – J. Musil – staat geheel achter Webers voornaamste standpunten, zoals diens opvatting over de relatieve aard van de sociaal-wetenschappelijke kennis, diens opvatting over de 'waardevrijheid' in de sociale wetenschappen en diens pleidooi voor academische vrijheid.²⁴ Daarbij tracht Musil een directe botsing met de officiële leer te vermijden. De marxistisch-leninistische kennistheorie is namelijk, zoals hij en zijn lezers wisten, diametraal tegenovergesteld aan die van Weber. Tegenover het kennistheoretisch relativisme staat een epistemologisch absolutisme: 'Das menschliche Denken ist seiner Natur nach fähig, uns die absolute Wahrheit, die sich aus der Summe der relativen Wahrheiten zusammensetzt zu vermitteln, und es tut dies auch'.²⁵

Tegenover het beginsel van een 'waardevrije' wetenschapsbeoefening stelt deze doctrine de dwingende eis van 'partijdigheid'. Een wetenschapsbeoefenaar moet zich identificeren met de standpunten van de 'werkende klasse' zoals verwoord door de communistische partij: 'In der *marxistisch-leninistischen Philosophie und Wissenschaft* ist die Parteilichkeit zugleich ein bewusst angewandtes *theoretisch-methodisches Prinzip*, das den objektiven Wahrheitsgehalt . . . überhaupt deutlich macht'.²⁶ Om een confrontatie te vermijden, hanteert Musil een taalgebruik dat een westerse lezer waarschijn-

lijk verwarrend en vaag zou vinden. Zo beweert hij dat Webers opvattingen met betrekking tot de 'waardevrijheid' vergaande gevolgen hebben voor de relatie tussen sociologie en 'de filosofie'. Het woord 'ideologie' lijkt hier meer op zijn plaats. Dit is nu echter juist datgene wat Musil bedoelt. Zoals andere sociologen uit deze periode hanteert hij de term 'de filosofie' als een ietwat cryptische omschrijving van de heersende ideologie.

Uitgaande van opvattingen van Weber voert Musil een pleidooi voor de autonomie van de wetenschap: 'Ik denk dat we het met Weber eens kunnen zijn dat een voortdurende strijd van verschillende denkbeelden, kritiek en discussie de belangrijkste voorwaarden vormen voor de ontwikkeling van de wetenschap.' '. . . wie dit niet aanvaarden kan en van de wetenschappelijke kennis een zekerheid verlangt die de zekerheid die een godsdienst of een wereldbeschouwing biedt zou kunnen vervangen, zou geen wetenschap moeten uitoefenen'.²⁷ Deze autonomie kan, veelal met dwang, worden doorbroken. Op het filosofische vlak kan dit gebeuren 'door middel van een gesloten metafysisch systeem, zoals het hegelianisme', op het meer praktische niveau door het onderwerpen van de wetenschap 'aan kortstondige machtsdoeleinden waarvoor ze hand- en spandiensten moet leveren'.²⁸

Het gezegde 'een goed verstaander heeft maar een half woord nodig' is op bovenstaande citaten van toepassing. Zo kan zonder moeite voor 'het hegelianisme' 'het marxisme-leninisme' worden ingevuld en wordt in het laatste citaat de traditionele politiek van de communistische partij exact weergegeven. Een 'niet-zelfstandige' wetenschap houdt op een echte wetenschap te zijn, zij verwordt tot een ideologie. Vooral de sociale wetenschappen zijn aan dit gevaar blootgesteld.

Tenslotte bevatten ook talrijke *artikelen* en *essays* die tussen 1965 en 1969 verschenen een meestal verhulde kritiek op de 'traditionele interpretatie' van de officiële leer.

Wellicht de grondigste afrekening met deze doctrine vormt een studie van de Russische revolutie die in 1968 in het 'Sociologisch Tijdschrift' verscheen. De schrijver ervan – V. Horský – streeft uitdrukkelijk naar een grondige herziening van de 'traditionele interpretatie van de Oktoberrevolutie'. Deze zienswijze ging ervan uit dat de gebeurtenissen voor, tijdens en na de revolutie 'ontwikkelingen (waren) die reeds van tevoren nagenoeg foutloos voorspeld waren door de (marxistisch-leninistische) theorie'.²⁹ Horský toont overtuigend aan dat dit in het geheel niet het geval was. Zijn correctie op deze geschiedschrijving is echter van meer dan historisch of theoretisch belang. De meeste dogma's die het marxisme-leninisme kent, zijn immers van Sovjet-russische origine. Indien nu kan worden aangetoond dat ze zijn ontstaan als gevolg van de specifieke situatie in het toen nog zeer achterlijke Rusland, verliezen ze hun algemene geldigheid.

Ik zal hier volstaan met het vermelden van de twee voornaamste conclusies van Horský:

– De doctrine van het *'socialisme in één land'*, in de jaren vijftig beschouwd als een van de voornaamste bijdragen van V.I. Lenin aan de marxistische theorie, berust geheel en al op een stalinistische vervalsing. Lenin en de zijnen beschouwden, uitgaande van de klassieke marxistische leer, de Russische revolutie zelfs niet als een socialistische, maar slechts als een 'burgerlijk-democratische' revolutie. Ze waren ervan doordrongen dat het halffeodale Rusland het kapitalistische ontwikkelingsstadium nog lang niet had bereikt. Hoogstens vormde de Russische revolutie in hun ogen slechts een inleiding tot een 'echte' socialistische revolutie die alleen in een of meerdere kapitalistische landen plaats kon vinden. Lenin c.s. dachten daarbij vooral aan Duitsland en Engeland. Hieruit volgt echter ook dat de Oktoberrevolutie niet kan dienen als een universeel model voor de 'overgang naar de socialistische maatschappij'. Met name niet voor de geïndustrialiseerde landen in Europa. Deze hebben derhalve alle recht een 'eigen weg naar het socialisme' te gaan, waarbij meer rekening moet worden gehouden met de democratische traditie en de mensenrechten.

– De leerstellingen aangaande de *'dictatuur van het proletariaat'* en het *'democratisch centralisme'* dragen in hun huidige formulering eveneens een onmiskenbaar stempel van de specifieke situatie in het onderontwikkelde Rusland aan het einde van de eerste wereldoorlog. Ofschoon het eerste begrip van K. Marx afkomstig is, had het bij hem een andere inhoud. Marx bedoelde hiermee inderdaad een 'dictatuur' van de *gehele* arbeidersklasse, naar het voorbeeld van raden die tijdens de 'Parijse Commune' ontstonden.

Rusland kende echter geen proletariaat in de marxistische zin van het woord. De communistische partij was daardoor de voorhoede van een niet-bestaande klasse geworden!³⁰ Ze functioneerde als een substituut voor de arbeidersklasse; 'dictatuur van het proletariaat' werd een synoniem voor de partijdictatuur. Binnen deze partij was alle macht geconcentreerd in het Centrale Comité. Dit bestond uit een kleine groep 'oude bolsjewieken' en verwierf al spoedig de alleenheerschappij over Rusland. In deze situatie bestond een grote behoefte aan eenheid van optreden van deze groep. Deze werd gewaarborgd door het invoeren van het 'democratisch centralisme', waarbij de eenmaal genomen beslissingen niet langer ter discussie konden worden gesteld. Van alle partijleden werd verwacht dat ze de realisatie van zulke beslissingen actief ondersteunden. Het invoeren van deze maatregel betekende echter ook een aanzienlijke verzwakking van de 'interne partijdemocratie' en efende derhalve de weg voor de stalinistische tirannie.

Horský verklaart het ontstaan van beide dogma's opnieuw uit de specifiek Russische situatie. Indien de socialistische revolutie in een ander, meer ontwikkeld land had plaatsgevonden, zou volgens hem de noodzaak van het democratisch centralisme komen te vervallen en de dictatuur van het proletariaat slechts neerkomen op een tijdelijk uitsluiten van de vroegere kapitalisten van het politieke leven.

Bij deze conclusie kunnen vraagtekens worden geplaatst. Het komt me voor dat hier de wens de vader van de gedachte is. Horský's stelling – de marxistisch-leninistische leer kan geen universeel model bieden voor de 'overgang naar het socialisme' – blijft hierdoor echter onaangetast. Hij tracht lering te trekken uit de fouten van de Russische revolutie en wijst het gebruik van geweld en politieke onderdrukking af. In deze zin laat zich zijn studie lezen als een pleidooi voor een 'socialisme met een menselijk gezicht'.

'Tsjechoslowaakse maatschappij'

De hervatting van de sociologiebeoefening in 1964 ging gepaard met een explosieve groei van empirische onderzoeken. Naast enkele geschoolde onderzoekers, die voornamelijk van de naoorlogse generatie overgebleven waren, stortte ook een groot aantal amateur-onderzoekers zich met ongekend enthousiasme op het empirisch onderzoek. Deze geestdrift stoelde niet altijd op de nodige kennis, zodat menig onderzoek dat tussen 1964 en 1969 tot stand kwam geen aanspraak kon maken op het predikaat 'wetenschappelijk'. Wel kunnen deze onderzoeken worden beschouwd als een belangrijk teken des tijds. De onderzoekers werden gedreven door een verlangen naar authentieke kennis van de Tsjechoslowaakse samenleving. Ze namen niet langer genoegen met het officiële beeld van de 'socialistische werkelijkheid'.

In deze periode zijn echter ook empirische studies verricht die de toets der kritiek kunnen doorstaan. Dit geldt in het bijzonder voor een massa-onderzoek naar de sociale stratificatie in Tsjechoslowakije. Bij dit representatieve onderzoek werd een enorm aantal respondenten betrokken: een groep van 13 215 mannelijke gezinshoofden alsmede hun gezinsleden en ouders, die niet minder dan 34 457 personen telde. (Ten tijde van het onderzoek – na jaar 1967 – telde het land ongeveer 13,5 miljoen inwoners, zodat 3,5 procent van de populatie aan het onderzoek heeft deelgenomen.) Volgens de oorspronkelijke bedoeling zouden de resultaten van het onderzoek in een reeks van rapporten openbaar worden gemaakt. De politieke ontwikkeling na 1969 heeft de uitvoering van dit plan echter onmogelijk gemaakt; slechts een uitvoerig overzicht van de voornaamste resultaten kon in 1969 verschij-

nen.³¹ Daarnaast verscheen in dat zelfde jaar eveneens een korte samenvatting in het 'Sociologisch Tijdschrift'.³²

In het onderzoek staat het meten van de *sociale status* centraal. Deze status was samengesteld uit een vijftal componenten, te weten:

- opleidingsniveau;
- beroepsniveau;
- inkomen;
- 'levensstijl';
- 'bestuursparticipatie'.

Beide laatste componenten behoeven enige toelichting. De 'levensstijl' werd gemeten door middel van verschillende schalen die enerzijds betrekking hadden op het bezit van duurzame goederen en cultuurgoederen, bijv. koelkast of boeken, en anderzijds op vrijetijdsbesteding, bijv. toneelbezoek of vakantie. Bij 'bestuursparticipatie' werden twee dimensies onderscheiden: 'politieke participatie', waaronder lidmaatschap van en functies in de communistische partij en overheidsorganen vielen, en 'professionele participatie', bijv. het vervullen van een leidinggevende functie in een bedrijf. Per component kreeg iedere respondent een score. Deze kon variëren van 1 (hoogste) tot 6 (laagste).

Dit onderzoek kan worden beschouwd als een empirische toetsing van de marxistisch-leninistische leer. De meeste hypothesen zijn namelijk aan deze leer ontleend.³³ Daarom zal ik bij de bespreking van de resultaten telkens een korte omschrijving geven van het officiële standpunt.

– Volgens dit standpunt was Tsjecho-slowakije in de tweede helft van de jaren zestig onderweg naar een post-industriële, communistische samenleving. De zogeheten 'wetenschappelijk-technische' revolutie begon haar vruchten af te werpen, hetgeen resulteerde in een ongekend welvaartsniveau van de bevolking. In tegenstelling tot de kapitalistische landen waarin de kloof tussen arm en rijk steeds dieper en schrijnender werd, was het probleem van de armoede definitief opgelost.

De onderzoeksresultaten betekenden een pijnlijke correctie op dit rooskleurige beeld. Volgens de onderzoekers bevond het land zich slechts in een betrekkelijk laag stadium van industrialisering. Bovendien had het vanaf de crisis (jaren dertig) geen economische vooruitgang gemaakt. Deze stilstand was te wijten aan de 'extensieve industrialiseringsprocessen'³⁴, met andere woorden aan de stalinistische politiek die alle nadruk legde op de zware industrie waarvoor nauwelijks grondstoffen voor handen waren. (Tsjecho-slowakije was van oudsher een land met een ontwikkelde lichte industrie). Bovendien bleek er een omvangrijk armoedeprobleem te bestaan. Niet minder

dan 18 percent van de bevolking leefde in behoeftige of armoedige omstandigheden.³⁵

– Gedurende het ‘socialistische tijdperk’ blijven, volgens de leer, twee klassen vooralsnog voortbestaan: de arbeidersklasse en de klasse van collectieve boeren. Daarnaast bestaat er nog een laag van ‘werkende intelligentsia’ die nauwverbonden is met beide klassen. Tussen beiden klassen bestaan geen tegenstellingen; ze heten dan ook ‘niet-antagonistisch’ in het officiële jargon en zouden zich in een integratieproces bevinden.³⁶ Dit proces zal uitmonden in een communistische, klassenloze maatschappij. Zolang deze maatschappij niet is verwezenlijkt vormt de arbeidersklasse de leidende kracht in de samenleving. Volgens deze zienswijze is het al dan niet toebehoren tot een van deze twee klassen, het zogenaamde ‘klasselidmaatschap’ de belangrijkste maatstaf voor de sociale stratificatie. Handarbeiders en hun kinderen genieten in de socialistische maatschappij de hoogste status.

Deze stratificatiehypothese kon aan de hand van de onderzoeksresultaten geheel worden verworpen. Sociale status bleek sterk negatief te correleren met het lidmaatschap van de arbeidersklasse, zodat de voornaamste conclusie luidde: ‘De werkelijke verticale differentiatie van onze maatschappij vormt het spiegelbeeld van de stalinistische opvattingen over het klasselidmaatschap.’³⁷

Het onderzochte stratificatiesysteem bleek zich nauwelijks te onderscheiden van dat in de ‘kapitalistische’ landen. Goed opgeleide beroepsbeoefenaren en hoge overheidsfunctionarissen stonden er aan de top. Dit feit werd ook weerspiegeld door de opvattingen van de respondenten omtrent het sociale prestige. Ook hier bleek geen noemenswaardig verschil te bestaan met de resultaten van westerse, voornamelijk Amerikaanse, onderzoeken. Wel bleken de gevonden inkomensverschillen tussen hand- en hoofdarbeiders aanzienlijk kleiner te zijn dan in het westen. Het voornaamste onderscheid tussen beide categorieën bestond dan ook niet in het inkomen, maar in de ‘levensstijl’.

Volgens de bovengeschetste doctrine had het socialistische Tsjechoslowakije een ‘open’ samenleving moeten zijn, waarin klasse- en standsverschillen aan het verdwijnen waren. Ook deze veronderstelling bleek op een misvatting te berusten. Enerzijds waren de kinderen van de goed opgeleide hoofdarbeiders duidelijk in het voordeel tegenover de kinderen van de handarbeiders. Dit manifesteerde zich het duidelijkst op onderwijsgebied. 61 percent van de kinderen van de hoofdarbeiders had tenminste een middelbare opleiding gevolgd, dit was slechts bij 14 percent van de kinderen van de handarbeiders het geval.³⁸ Anderzijds heeft het onderzoek aan het licht gebracht dat er tus-

sen verschillende maatschappelijke strata grote sociale distantie bestond. De omgang met vrienden en bekenden bleef gewoonlijk beperkt tot de categorie met vergelijkbare opleiding. De schrijvers van het boek spreken in dit verband over nauwelijks overbrugbare grenzen tussen de verschillende maatschappelijke groeperingen en bestempelen de verwachte komst van een 'open' samenleving als een 'ideologische fictie'.³⁹

– De communistische propaganda pleegt sterk nadruk te leggen op het democratische karakter van de Oosteuropese regimes. In tegenstelling tot de westerse staten wier politiek stelsel 'schijndemocratisch', of in het beste geval 'formeel-democratisch' wordt genoemd, zou hier kunnen worden gesproken over de realisering van een echte volksdemocratie. Het meest wezenlijke kenmerk van deze democratie zou bestaan in de participatie van de 'werkende massa's' in het openbaar bestuur. Zo zouden de 'functies van de machtsorganen steeds meer worden overgenomen door de bevolking zelf', hetgeen een 'gestadig groeiende democratisering van het socialistische systeem' teweeg zou brengen.⁴⁰

Van zo'n participatie is uit het onderzoek weinig gebleken. De eigenlijke machthebbers, zoals de leden van het Centrale Comité van de Communistische Partij, waren er niet vertegenwoordigd, zodat slechts de machtsverhoudingen op lagere niveaus konden worden onderzocht. Hieruit bleek dat slechts 3 percent van de bevolking betrekkelijk veel macht had, terwijl 60 à 70 percent van de populatie in het geheel geen macht en/of invloed kon uitoefenen op het openbaar bestuur of eigen werksituatie.

Deze 'lagere' machtselite rekruteerde haar leden nagenoeg uitsluitend uit de categorie hoofdarbeiders; handarbeiders en collectieve boeren behoorden voor het leeuwedeel tot de machtelozen. Ook de rol die het lidmaatschap van de communistische partij speelde, is het vermelden waard. De zogeheten 'oude communisten' – d.w.z. degenen die reeds voor de machtsovername in 1948 lid waren geworden – bleken grotendeels tot de machtelozen te behoren; terwijl de meeste leden van de elite eerst na 1960 partijlid waren geworden.⁴¹ Aangezien dit lidmaatschap een belangrijke voorwaarde vormde voor het verkrijgen van de meer lucratieve betrekkingen, kunnen we veronderstellen dat vele leden van de elite voornamelijk om opportunistische redenen tot de partij waren toegetreden. Tsjechoslowakije kende (en kent) immers, evenals andere communistische landen het zogeheten 'nomenclatuurstelsel' waarin de hogere functies zijn voorbehouden aan de partijleden.⁴²

Het onderzoek leverde zodoende overtuigende bewijzen op voor het bestaan van een diepe kloof tussen het rooskleurige beeld van de 'socialistische wer-

kelijkheid' en deze werkelijkheid zelf. Wie, zoals schrijver dezes, enigszins op de hoogte is van de situatie in Tsjechoslowakije, zal dit geen verrassende conclusie vinden. Dit neemt echter niet weg dat deze ontluistering door de aanhangers van de marxistisch-leninistische leer als bijzonder pijnlijk werd ervaren. Vandaar ook dat dit werk in het begin van de jaren zeventig de meest bekritiseerde sociologische studie werd.

Herstel van de orthodoxie

Het onderdrukken van het onafhankelijke denken, dat zich tijdens de 'Praagse Lente' manifesteerde, was een van de hoofddoelen van de Warschau-pact-invasie die in augustus 1968 plaatsvond. Het verwezenlijken van dit doel liet echter aanvankelijk op zich wachten. Eerst na de benoeming van Gustav Husák tot Eerste Secretaris van de partij kwam de zaak in een stroomversnelling terecht. In de zomer van 1969 werd de preventieve censuur heringevoerd. In het volgende jaar werden alle volwassenen aan een ideologische zuivering onderworpen. Ze werden gedwongen met de Sovjetrussische versie van de 'augustus-gebeurtenissen' in te stemmen. De inval werd voortaan omschreven als een 'broederlijke hulp' die het land voor een bloedige contrarevolutie had behoed.⁴³

In 1970 vond ook onder de Tsjechische sociologen een zuivering plaats. In mei van dat jaar werd het bestuur van de Tsjechoslowaakse Sociologische Vereniging, op twee mensen na, ontslagen en vervangen door bestuursleden wier voornaamste verdienste uit een onvoorwaardelijke trouw aan het regime bestond. Het nieuwe bestuur heeft een 'herregistratie' van het ledenbestand ondernomen. Het aantal leden, dat voor deze ingreep circa 1 200 bedroeg, werd drastisch verminderd tot 266 gewone en 104 buitengewone leden.⁴⁴ Ook de gehele redactie en redactieraad van het 'Sociologisch Tijdschrift' werden naar huis gestuurd. Karel Rychtařík, een orthodoxe marxist-leninist afkomstig uit de Militair-Politieke Academie te Praag, werd de nieuwe hoofdredacteur en van 1971 tot 1978 in de praktijk ook de alleenheerser over dit tijdschrift.⁴⁵ De geroyeerde redactie- en verenigingsleden werden, als regel, ook uit hun banen ontslagen. Ze moesten genoeg nemen met ongeschoold werk en bijv. als stratemaker of werkster hun brood trachten te verdienen.⁴⁶

De voornaamste veranderingen die de nieuwe machthebbers voor ogen stonden waren:

- het herstel van het partijdigheidsprincipe. Onvoorwaardelijke trouw aan de 'partijlijn' werd het eerste vereiste voor het mogen beoefenen van het vak;

- een herziening van het publicatiebeleid. Verschillende publikaties verschenen tussen 1964 en 1969 zouden ‘uiterst negatieve maatschappelijk-politieke consequenties’ hebben gehad. Voortaan mochten daarom slechts ‘progressieve’, marxistische werken aan het daglicht worden prijsgegeven;
- een algehele heroriëntatie van het vak. De Tsjechische sociologen moesten zich voortaan vooral richten op ‘de resultaten van het sociologische denken in de Sovjetunie en andere socialistische landen’. Ten aanzien van de westerse sociologie daarentegen was uiterste waakzaamheid geboden, alsmede een ‘offensieve houding’ tegenover haar ideologische grondslag.⁴⁷

Dogmatische kritiek*

Zoals bekend leverden Marx en Engels voortdurend kritiek op de opvattingen van andere denkers. T.G. Masaryk heeft zich met deze kritiek uitvoerig bezig gehouden. Zijn conclusies gaan ook op voor het hedendaagse marxistisch-leninistische denken in Tsjecho-Slowakije: ‘. . . Marx and Engels lack critique of basic questions of scientific and philosophical systematics and basic philosophical questions generally. They criticize their opponents constantly and thrive on this criticism, but it is invariably related to specific problems. They accept their own philosophical foundation without a genuine philosophical critique. Marx and Engels are typical representatives of materialistic dogmatism. The pope, speaking *ex cathedra*, could hardly be more dogmatic’.⁴⁸

Tussen Marx en Engels enerzijds en de latere Oosteuropese marxisten-leninisten anderzijds, bestaat echter een – zij het gradueel – verschil. Hoezeer de beide denkers ook overtuigd waren van hun eigen gelijk, toch hebben ze getracht de juistheid van hun zienswijze met bewijzen te staven.⁴⁹

In het marxisme-leninisme staat het eigen perspectief niet langer ter discussie, maar wordt zonder meer als waar beschouwd. Deze ontwikkeling kan reeds in Lenins *Materialisme en empiriocriticisme* (1908) worden waargenomen. Lenin beschouwt iedereen die het oneens is met de kennistheorie van Engels als dom of te kwader trouw. In dit verband hanteert hij benamingen als ‘de geleerde (en domme) professoren in de filosofie’ en ‘filosofische ob-

* De term ‘kritiek’ gebruik ik hier in de ruime zin van het woord. De Engelse term ‘Dogmatic criticism’ zou de inhoud van deze paragraaf veel beter weergeven.

scuranten'.⁵⁰ Het woord van Engels heeft voor hem het absolute gezag; het is de geopenbaarde waarheid.

Het werk van Lenin werd gehanteerd als het model van een marxistisch-leninistische maatschappijtheorie. Ook hier vormt het *autoritarisme* het vertrekpunt. De aanhangers van deze stroming erkennen, grosso modo, twee soorten autoriteiten: de klassieke teksten, d.w.z. de geschriften van Marx, Engels en Lenin, en de 'levende autoriteiten', d.w.z. politieke machthebbers en invloedrijke ideologen.

Dogmatische sociologen, die na 1970 de overhand hebben gekregen, tonen een rotsvast geloof in de onfeilbaarheid der klassieken.⁵¹ Het oeuvre van Marx, Engels en Lenin wordt opgevat als een panacee voor alle problemen van het vak. Zelfs op het gebied van het sociologisch onderzoek zouden deze werken, met name de door Marx opgestelde 'Enquête Ouvrière' (1880), het antwoord geven op alle belangrijke vragen⁵²: 'De door Marx opgestelde vragenlijst heeft ook voor ons niets van zijn geldigheid en importantie verloren. Deze enquête wijst op het belang van het bestaan van het historisch materialisme als de wetenschappelijke, theoretisch-methodologische grondslag van niet alleen alle sociale wetenschappen, maar ook van het empirische sociale onderzoek'.⁵³ Volgens de schrijver van het artikel – K. Rychtařík – heeft de enquête van Marx enerzijds 'de universele wetmatigheden van het menselijk samenleven' blootgelegd en anderzijds ook de historische vooruitgang bespoedigd. 'De klasse van de toekomst' (in casu Franse arbeiders) zou zich hierdoor bewust zijn geworden van haar historische missie. Aan het feit dat geen enkel resultaat uit deze enquête bekend is geworden, gaat Rychtařík gemakshalve voorbij. Het historisch materialisme wijst de sociologen de weg naar de absolute waarheid: 'De taak van de marxistische sociologie bestaat in het ontdekken van en de strijd voor de waarheid. In deze door klassenstrijd beheerste wereld bestaat geen subjectieve waarheid. De waarheid bestaat uit die beginselen, regels en theorieën die adequaat de realiteit weerspiegelen en bovendien onafhankelijk van de mens, de samenleving of de natuur bestaan'.⁵⁴

In deze marxistisch-leninistische opvatting volgt de waarheid uit de wetten die de ontwikkeling der materie bepalen. De menselijke samenleving kan derhalve worden opgevat als een 'bijzonder stadium' in deze ontwikkeling. Bijgevolg is de plaats van de sociologie te midden van andere wetenschappen nogal onduidelijk. Hooguit zou men kunnen zeggen dat dit vak functioneert als een 'dienstmaagd' van het historisch materialisme. Sociologie draagt bewijzen aan die de juistheid van de materialistische wereldbeschouwing moeten ondersteunen.

Wie vertrouwd is met het werk van J. V. Stalin zal in het laatste citaat diens

gedachtengang herkennen. Dit is geen toeval. De inhoud van vele theoretische studies doet denken aan het historisch materialisme uit de jaren vijftig. Bovendien kan ook de organisatie van de hedendaagse Tsjechische sociologie neo-stalinistisch worden genoemd. Deze organisatie manifesteert zich het duidelijkst in de wijze waarop het wetenschappelijk *forum* werkt.⁵⁵ In dit forum hebben de politieke machthebbers het laatste woord. Hierbij kunnen we zowel aan personen als aan instituten denken. Enerzijds is het vanaf 1970 weer gebruikelijk geworden citaten uit het werk van vooraanstaande politici – bijv. Breznev, Husák of Bilak – te hanteren als doorslaggevende wetenschappelijke argumenten. Anderzijds houden ook verschillende partijorganen zich intensief bezig met de sociologiebeoefening. Hierbij produceren ze geregeld ‘richtlijnen’, ‘conclusies’ en ‘aanwijzingen’ waaraan de vakpers ruimschoots aandacht besteedt: ‘De realisatie van de richtlijnen . . . betreffende het werk in de sociale wetenschappen vormt de grondslag voor de verdere ontwikkeling van onze sociologie. Deze dient de doordringende kracht van het marxistisch-leninistische denken ten volle te benutten ten einde te kunnen bijdragen tot de opbouw van een nieuwe socialistische maatschappij en de strijd om de nieuwe mens’.⁵⁶

Zulke richtlijnen zijn boven elke kritiek verheven. Elke socioloog dient zich hieraan te conformeren.

Het werk van orthodoxe sociologen mag evenmin vrijelijk worden bekritiseerd. Een eventuele kritiek blijft altijd beperkt tot de bijzaken, ze tast nooit de kern van het betoog aan. Zo is de recensent van een werk over de sociale structuur in de jaren zestig het niet altijd eens met de wijze waarop de schrijvers de officiële statistieken interpreteren. Hij onderschrijft echter de voornaamste conclusies van dit boek. Daaronder bevindt zich ook de opmerkelijke bewering dat de resultaten van het stratificatie-onderzoek in deze periode (lees: ‘De Tsjechoslowaakse Maatschappij’) het gevolg zouden zijn van ‘een onderschatting van de macht en de mogelijkheden waarover de weliswaar verslagen doch niet volledig geliquideerde klassenvijand beschikte’.⁵⁷ Onder de orthodoxe sociologen nemen degenen die de ‘normalisatiepolitiek’ van Husák c.s. van meet af aan hebben ondersteund en Sovjetrussische sociologen de voornaamste plaats in.⁵⁸ Hun werk is welhaast onaantastbaar.

Terwijl het werk van marxisten-leninisten altijd op een gunstige ontvangst kan rekenen, worden publikaties van ‘burgerlijke’ sociologen als minderwaardig beschouwd. Een van de belangrijkste maatstaven waarmee in het neo-stalinistische forum publikaties worden beoordeeld, vormt de opvatting dat ‘de marxistische sociologie autarkisch is m.b.t. haar theoretische, methodologische en wereldbeschouwelijke veronderstellingen en derhalve geen

boodschap heeft aan de burgerlijke theorieën die haar niveau niet kunnen evenaren'.⁵⁹

Hierbij worden werken van een aantal niet-marxistische critici van de huidige westerse samenleving als een bijzonder geval beschouwd. Hoewel deze critici tal van fundamentele tegenstellingen van het kapitalisme zouden hebben blootgelegd, zouden ze uit hun analyses verkeerde conclusies hebben getrokken. Als voorbeeld van zo'n criticus gold een tijdlang C. Wright Mills⁶⁰; na 1973 is echter ook zijn werk in Tsjechoslowakije verboden.⁶¹ (Ofschoon ik naar de redenen van dit verbod slechts kan gissen, kan het feit dat Mills Lenin niet erkende als enige echte erfgenaam van het marxisme, maar hem op een lijn stelde met figuren als Trotsky of Mao Tse Tung, hiermee verband houden.) Verreweg de meeste westerse sociologen worden gezien als dienaars en apologeten van de kapitalistische ideologie die 'onder verschillende vermommingen misbruik maken van de discussie over de essentiële vragen van onze tijd'.⁶²

Deze deplorabele toestand doet de vraag rijzen of een studie van de 'burgerlijke' sociologie enige zin heeft. J. Sedláček gaat op dit probleem nader in. Hij besteedt speciaal aandacht aan de geschiedenis van deze sociologie. Volgens hem kunnen vier argumenten worden opgesomd die zo'n studie rechtvaardigen:

- ze kan bewijzen leveren voor de ideologische functies van de 'burgerlijke' sociologie. Deze functioneert, bewust of onbewust, als een apologie van het kapitalistische systeem;
- ze kan aantonen dat de 'burgerlijke' sociologie in een voorwetenschappelijk stadium verkeert. De onderling wedijverende stromingen en scholen kunnen, i.t.t. het marxisme-leninisme, geen consistente wetenschappelijke theorie bieden;
- soms kan de 'burgerlijke' sociologie belangrijke vragen aan de orde stellen of zelfs – vooral op statistisch gebied – bruikbare methoden bieden;
- een marxistische socioloog die kennis heeft genomen van de gangbare bezwaren tegen de marxistische maatschappijtheorie is beter toegerust voor de bestrijding van de 'burgerlijke' sociologie.⁶³

In het hedendaagse Tsjechoslowakije maakt de sociologiebeoefening deel uit van de zogenaamde 'ideologische strijd' die de uiteindelijke overwinning van het communisme naderbij moet brengen. In dit kader zijn ook de internationale ontmoetingen en congressen van groot belang. Vandaar ook dat de 'successen' op deze congressen – bijv. het feit dat een Tsjechische socioloog het voorzitterschap van een sectie vervulde – uitgebreid worden gevierd en alle kritiek van de 'burgerlijke' sociologen beschouwd wordt als een bewijs te meer voor hun rol als apologeten van het kapitalisme.

Conclusie

Uit het bovenstaande blijkt dat er in Tsjechoslowakije een spanning bestaat tussen sociologie en de officiële maatschappijleer: het historisch materialisme. Als een empirische wetenschap, die de samenleving zoals ze *is* als haar primaire onderzoeksobject beschouwt, vormt sociologie een gevaar voor de waarheidspretenties van deze leer. Deze is méér dan een sociale theorie alleen; ze vormt tevens de voornaamste rechtvaardiging van het heersende regime. Vandaar ook dat bij elke verstarring op ideologisch gebied een conflict zichtbaar wordt tussen sociologie en het historisch materialisme. De gangbare oplossing van dit conflict bestaat in het aan banden leggen van de sociologiebeoefening en een vervolging van de onafhankelijk denkende sociologen.

Een dergelijke disciplineren van de sociologie komt niet alleen in Tsjechoslowakije, maar ook in andere Oosteuropese landen geregeld voor.⁶⁴

Noten

Opmerking: Tsjechische titels geef ik hieronder slechts in Nederlandse vertaling weer.

1. In dit artikel laat ik de Slowaakse sociologie buiten beschouwing. Overigens bestaat er t.a.v. het marxisme-leninisme geen essentieel verschil tussen de Tsjechische en de Slowaakse sociologie. (In Tsjechoslowakije wonen ongeveer 10 miljoen Tsjechen en 3 miljoen Slowaken.)
2. In de eerste plaats kunnen we hier denken aan sociologie in de DDR. Men kan echter ook een redelijk betrouwbaar beeld krijgen van de Sovjetrussische sociologie aan de hand van het tijdschrift *Sovjet Sociology* of de publikaties van de *Progress Publishers* in Moskou.
3. Voor de politieke betekenis van Masaryk zie: Zeman, Z., *The Masaryks: Making of Czechoslovakia*, London, 1976.
4. Masaryk, T.G., *Der Selbstmord als sociale Massenerscheinung der modernen Civilisation*, Wien, 1881. (De spelling is conform de toenmalige Oostenrijkse grammatica.)
5. De eerste twee delen zijn in het Duits verschenen: Masaryk, T.G., *Russland und Europa*, Jena, 1913. 2Bde. Het derde deel eerst posthuum in het Engels: Masaryk, T.G., *The Spirit of Russia*, London, 1967.
6. Masaryk, T.G., *De sociale kwestie*, Praag, 1898. Een jaar later verscheen een Duitse vertaling: Masaryk, T.G., *Die philosophischen und sociologischen Grundlagen des Marxismus*, Wien, 1899. Zelf maakte ik gebruik van een recentelijk verschenen Amerikaanse editie: Masaryk, T.G. *On Marx; An Abridged Edition of T.G. Masaryk 'The Social Question'*; red. en vertaling door E.V. Kohák, Lewisburg, 1972.
7. Voor een uitvoerige bespreking van deze problematiek zie: Beld, A. van den, *Humaniteit; de politieke en sociale filosofie van T.G. Masaryk*, Assen, 1973.
8. Popper noemt: 'Masaryk's Tsjecho-Slowakije . . . waarschijnlijk een van de beste en meest democratische staten die ooit hebben bestaan' zie: Popper, K.R., *De vrije samenleving en haar vijanden*; Deel 2. Bussum, 1950, p. 123.
9. Ook de twee belangrijkste Russische sociologen – G. Gurvitch en P.A. Sorokin – brachten de eerste jaren van hun ballingschap in Praag door.

10. Obrdlíková, J., 'Sociologische theorie van I. A. Bláha' in: *Sociologisch Tijdschrift* (hierna afgekort als *ST*), 4, 1968, p. 316-329. Bláha's hoofdwerk 'Sociologie' is uitvoerig besproken door: Gadourek, I., 'I. A. Bláha's systeem van sociologie' in: *Mens en Maatschappij*, 47, 1972, p. 2-16.
11. Voor het achterhalen van de sterfdatum van Král ben ik dank verschuldigd aan mevrouw L. Šeflová (Universiteitsbibliotheek Groningen).
12. Král, J., 'Enkele opmerkingen naar aanleiding van het themanummer over Tsjechoslowaakse sociologie' *ST*, 5, 1969, p. 393-402.
13. *Ibid* p. 400.
14. Deze verboden literatuur wordt in de Tsjechoslowaakse bibliotheken letterlijk achter slot en grendel bewaard. Zie: Heuvel, M. van den, en H. Renner, *Groeten uit Praag; 10 jaar na de Praagse Lente*, Amsterdam, 1978, p. 136-138.
15. Táborský, E., *Communism in Czechoslovakia 1948-1960*, Princeton, 1961, p. 519.
Overigens nam het geloof in de almacht van deze leer soms groteske vormen aan. Zo beweerde een Russische hoogleraar in de geneeskunde dat: '. . . microbes and infectious diseases cede and vanish when we fight them not only as experts but as experts who have received the ideological training in the doctrine of Marxism-Leninism-Stalinism. Zie: Gadourek, I., *The Political Control of Czechoslovakia*, Leiden, 1963, p. 139.
16. Tigrid, P., *Why Dubček Fell*, London, 1971.
17. Sociologie als hoofdvak kan vanaf 1965 worden gestudeerd aan de universiteiten van Praag, Brno en Bratislava. De leerstoelen voor sociologie (tegenwoordig voor marxistisch-leninistische sociologie) worden in alle drie gevallen door lectoren bezet. In Tsjechoslowakije worden als regel veel minder hoogleraren benoemd dan in Nederland. Per jaar worden 150 à 200 studenten toegelaten. Tot het academische jaar 1977/78 duurde de studie 5 jaar. Men was verplicht een tweede hoofdvak te kiezen, gewoonlijk politieke economie, 'wetenschappelijk communisme' of pedagogiek. Vanaf het studiejaar 1978/79 is de studieduur tot 4 jaar verkort en het tweede hoofdvak afgeschaft. De studie kent een algemeen deel, dat voor alle universitaire studierichtingen verplicht is en een 'vakgedeelte'. Het algemene gedeelte bestaat o.a. uit:
  - marxistisch-leninistische filosofie, politieke economie, wetenschappelijk communisme en atheïsme, Russisch en een andere vreemde taal en een para-militaire vorming 'verdediging van de socialistische staat' genaamd.
 Het vakgedeelte o.m. uit:
  - inleidingen in de sociologie, sociale psychologie en psychologie, marxistisch-leninistische sociologische theorie, kritiek van de burgerlijke sociologie en het anti-communisme, sociologie van arbeid, openbaar bestuur, publieke opinie en propaganda, socialistische planning, socialistische 'levensstijl', statistiek, methoden van het sociologisch onderzoek.
 De studie wordt met een 'staatsexamen' afgesloten. Hiervoor moeten de studenten onder andere twee scripties schrijven. Het onderwerp van de eerste scriptie wordt bepaald volgens een door de communistische partij vastgesteld onderzoeksplan; de tweede scriptie heeft de kritiek van de burgerlijke sociologie of het anti-communisme als thema. Naast deze drie universiteiten wordt toegepaste sociologie gegeven aan verschillende hogescholen, bijv. Landbouwhogescholen of Economische Hogescholen. Overigens hebben de Tsjechische universiteiten een ietwat beperktere onderzoekstaak dan de Nederlandse. Fundamenteel onderzoek wordt in Tsjechoslowakije vooral verricht door verschillende instituten van de Academie van Wetenschappen. Op het gebied van sociologie is het vooral 'Het Instituut voor Filosofie en Sociologie'. Zie ook: Vaněk, A., 'Het sociologische onderwijs-systeem in ČSSR', *ST*, 16, 1980, p. 551-553.
18. Sirácký, A., 'Sociologie in het marxistisch-leninistische systeem', *ST*, 1, 1965, p. 41-51.

19. Kaláb, M. en Z. Strmiska, 'Over enkele vraagstukken van de marxistische sociologische theorie', *ST*, 3, 1967, p. 1-11. Deze 'liberale' visie alsmede de ontwikkeling van de Tsjechische sociologie tussen 1964 en 1970 vormen een bewijs te meer voor de opvatting dat een empirische marxistische sociologie – te onderscheiden van een 'burgerlijke sociologie' – niet bestaat en wellicht zelfs onmogelijk is. In Nederland heeft vooral B. Tromp deze opvatting op een pregnante wijze verwoord. zie: Tromp. B., *De samenleving als oplichterij*, Amsterdam, 1977, inz. p. 152-184.
20. Král, J., recensie van 'P.A. Sorokin, Sociology of Yesterday, Today and Tomorrow', *ST*, 2, 1966, p. 714-716.
21. Petrušek, M., recensie van 'Hedendaagse sociale psychologie in het westen', *ST*, 2, 1966, p. 93-97.
22. *De sociologische school van Brno*, Brno, 1967.
23. Zijn hoofdwerk *Sociologie* kon eerst in 1968 verschijnen. Zie noot 10.
24. Musil, J., 'Max Webers opvattingen over de sociale functie van de wetenschap', *ST*, 2, 1966, p. 573-587.
25. V.I. Lenin, aangehaald door: Klaus, G. en M. Buhr (red.), *Philosophisches Wörterbuch*, Leipzig, 1974, p. 1274.
26. Klaus, G. en M. Buhr, o.c., p. 912.
27. Musil, J., o.c., p. 586.
28. Idem.
29. Horský, V., 'De historische context van de Oktoberrevolutie', *ST*, 4, 1968, p. 1-17 en p. 125-145.
30. Ibid p. 129.
31. Machonin, P. et al., *Tsjechoslowaakse maatschappij; een sociologische analyse van de sociale stratificatie*, Bratislava, 1969.
32. Petrušek, M., 'Sociologische stratificatie van de Tsjechoslowaakse maatschappij', *ST*, 5, 1969, p. 569-590.
33. De onderzoekers omschrijven deze ideologie meestal als 'stalinistisch'.
34. Machonin, P., o.c., p. 120.
35. Ibid p. 163.
36. 'An die Stelle des Klassenantagonismus setzt die sozialistische Gesellschaft die *politisch-moralische Einheit des Volkes*'. zie: Klaus, G. en M. Buhr, o.c., p. 1120.
37. Machonin, P., o.c., p. 120.
38. Petrušek, M., o.c., p. 582.
39. Machonin, P., o.c., p. 422.
40. Ibid p. 241.
41. Ibid p. 259-260.
42. Voor een sociologische analyse van het nomenclatuurstelsel zie: Lowith, Th., 'Y a-t-il des États en Europe de l'Est?', *Revue française de sociologie*, 20, 1979, p. 431-466.
43. Voor een uitgebreid, rijk gedocumenteerd verslag zie: Heuvel, M. van den en H. Renner, o.c.
44. 'Tsjechoslowaakse Sociologische Vereniging in de jaren 1970-1971', *ST*, 8, 1972, p. 98-102.
45. In het colofon van *ST* werd gedurende deze jaren weliswaar gewag gemaakt van een redactieraad, doch de namen van de leden van deze raad werden niet onthuld.
46. De vervolging van Tsjechische en Slowaakse sociologen is zo omvangrijk dat ze slechts in een afzonderlijke studie enigszins adequaat zou kunnen worden beschreven. (Overigens is deze vervolging vrijwel onopgemerkt voorbij gegaan aan hun westerse vakgenoten.) Daarom wil ik hier slechts aandacht vragen voor één geval, namelijk voor mevrouw Dr. Jiřina Šiklová. Zij was lector in de jeugdsociologie aan de Karel Universiteit te Praag. In 1970

- werd ze ontslagen en als schoonmaakster aan diezelfde universiteit te werk gesteld. Waarschijnlijk heeft haar aanwezigheid in het gebouw enige beroering teweeg gebracht; vandaar dat ze na een jaar als documentaliste bij een Praags ziekenhuis kon worden aangesteld. Van deze betrekking maakte ze gebruik om zich – overigens zonder enige hoop op publikatie – met gerontologisch onderzoek bezig te houden. In het voorjaar 1981 werd ze als ‘dissidente’ gevangen genomen en verblijft sindsdien in voorarrest. zie ook: Šiklová, J., ‘Sociology of Youth in Czechoslovakia; A Report from 1968’, *Zeitschrift für Soziologie*, 11, 1982, p. 150-166.
47. Zie noot 44.
  48. Masaryk, T.G., *On Marx*. inz. p. 73.
  49. Hun argumenten waren echter niet altijd even overtuigend. Zo beschouwde Engels de ontdekking van de kleurstof alizarin als een bewijs tegen de kantiaanse kennisleer. Het ‘Ding-an-sich’ kon voortaan langs scheikundige weg worden aangemaakt en was daardoor een ‘Ding-für-uns’ geworden! Zie: Marx, K. en F. Engels, *Werke, Band 21*, Berlin, 1976, p. 276. (verder als *MEW*).
  50. Lenin, V.I., *Keuze uit zijn werken, 1.deel*, Moskou z.j., p. 419.
  51. De leer van de absolute onfeilbaarheid der klassieken is van stalinistische origine zie: Kolkowski, L., *Main Currents of Marxism; Vol. 3. The Breakdown*, Oxford, 1978, p. 92 e.v.
  52. Marx, K., ‘Fragenbogen für Arbeiter’, in: *MEW, Band 19*, p. 230-237.
  53. Rychtařík, K., ‘Karl Marx’s arbeidersenquête’, *ST*, 10, 1974, p. 115-121.
  54. Širáček, A. en K. Rychtařík, ‘Structuur van de marxistische sociologie; enkele problemen’ *ST*, 7, 1971, p. 577-589. De aangehaalde passage is in het origineel cursief gedrukt.
  55. Voor het begrip ‘wetenschappelijk forum’ zie: Groot, A.D. de, *Methodology*, The Hague, 1969, inz. p. 26-27.
  56. ‘Tsjechoslowaakse sociologie na de 15de congres van CPTsj’, *ST*, 12, 1976, p. 561-563, p. 563.
  57. Zich, F., recensie van ‘Charvát, F. et al., ‘Sociale structuur in ČSSR en haar ontwikkeling in de jaren zestig’, *ST*, 10, 1974, p. 93-94.
  58. Vooral A. Širáček, K. Rychtařík, L. Hrzal en I. Hruza dienen in dit verband te worden genoemd.
  59. Urbánek, E., ‘Marxistische sociologie en het structuralisme van T. Parsons’, *ST*, 7, 1971, p. 235-247, p. 247.
  60. Zie bijv.: Širáček, A., ‘C. Wright Mills en de geëngageerde sociologie’, *ST*, 7, 1971, p. 16-24.
  61. Zie: Crusius, R. et al., *ČSSR; 5 Jahre ‘Normalisierung’*, Hamburg, 1973, p. 303.
  62. Srovnalová, M., ‘De resultaten van het Internationale Symposium over de burgerlijke en revisionistische misinterpretaties van het wetenschappelijke vooruitgang’, *ST*, 11, 1975, p. 199-201, p. 199.
  63. Sedláček, J., ‘De huidige marxistische socioloog en de geschiedenis van de burgerlijke sociologie’, *ST*, 15, 1979, p. 461-472.
  64. Zo had de verstarring van het Gomulka-regime in Polen in 1968 een sterke disciplinering van Poolse sociologie als gevolg. Ook de meest vooraanstaande Poolse socioloog van die tijd – Zygmunt Bauman – werd slachtoffer van deze zuivering. Sindsdien werkt hij in het westen.